

Gregor Tomc

RAZREDI V SOCIALISTIČNI DRUŽBI

Primer Slovenije v osemdesetih letih

Avtor obravnava razredno razlikovanje v slovenski družbi v osemdesetih letih. V uvodnem poglavju se osredotoči na razredno razlikovanje v kapitalizmu in ugotovi, da kljub nedvomnim razlikam obstajajo tudi bistvene skupne točke: razredni kriterij je ekonomske narave, glavni faktor razredne umestitve je osebna kvalificiranost, razvidna pa je tudi dokaj stabilna struktura razredov. Za razredno razlikovanje v socializmu, ki ga zanima v drugem poglavju, pa velja v grobem sledeče: dominacija politične moči zabrisuje razlike v ekonomski usodi, ki se izražajo skozi razredni položaj; zaradi tega je stopnja institucionalizacije in transparentnosti razrednega položaja ljudi pomembno manjša kot v kapitalizmu. Po krajšem prikazu nekaterih značilnosti jugoslovanske razredne strukture prikaže avtor v tretjem delu analize empirično gradivo za Slovenijo v prejšnjem desetletju. Večino ugotovitev o razredni stratifikaciji v socializmu na slovenskem primeru potrdi. Razredni položaj ni dominantna stratifikacije, razredna struktura se pomembno spremeni, medtem ko partiji ni uspelo reevaluirati statusa manualnega dela.

The author deals with class stratification in Slovenian society in the 80's. He analyses class stratification in capitalism in the introductory part and claims that common features pervade despite certain differences: the class criteria is of an economic nature, the basic factor of class position is personal qualification, while the structure of classes is transparent. The basic characteristic of class stratification in socialism, which is the topic of his interest in the second part of the analysis is: domination of political power which makes differences in economic fate, as they are manifested in class position, less institutionalized and transparent than in capitalism. After a short depiction of some basic characteristics of the class structure of Yugoslavia, the author presents an analysis of empirical data for Slovenia. Most of his claims regarding stratification in socialism are confirmed. The class position is not a dominant of stratification, the class structure changes significantly, while the Party did not succeed in reevaluating the status of manual work.

razredna evaluacija, kapitalizem in socializem, pavperizacija

1. UVOD

Razredni status se kaže v razlikah pri dostopu do materialnih dobrin in ekonomskih možnosti pripadnikov neke družbe. Na drugi strani pa je pojem kvalitete življenja smiselno razlikovati glede na troje razsežnosti le- te - na imeti (materialne, eksistenčne potrebe), ljubiti (psihosocialne potrebe po pripadnosti in priznanju) in na biti (potreba po samouresničevanju). Analiza razrednega statusa se torej nanaša na prvo razsežnost kvalitete življenja, na materialno posest in ekonomske možnosti ljudi.

Razredni status je objektivno določen s položajem na trgu. Vendar pa iz položaja na trgu lahko izvajamo le razlikovanje na ekonomski dimenziji, ničesar pa nam ta še ne pove

o socialni evalvaciji, ki (lahko) transformira razredno diferenciacijo v razredno stratifikacijo (Yanowitch in Fisher, 1973: XXV). Stratifikacija pomeni torej na podlagi evalvacije konstruirano družbeno realnost hierarhičnih strat. Znotraj strat obstaja pomembna stopnja enakosti, med njimi pa so vzpostavljene in ohranjene pripadajoče družbeno prepoznane razlike. Strate je smiselno razvrščati, kadar pomeni posedovanje relevantnega resursa določeno prednost v družbenem življenju, na nižje, srednje in višje.

V primeru razredne stratifikacije, ki nas bo na tem mestu zanimala, bomo torej govorili o razrednih stratah, in sicer o kmetih, delavcih, srednjem razredu in podjetnikih. Osnovno merilo razvrščanja je manualna oz. nemanualna narava dela. Ta kriterij evalvacije so moderne industrijske družbe podedovale po tradicionalnih družbah. Vendar pa v modernih družbah ne velja več tako absolutno. Že na prvi pogled je očitno, da ne gre za enostavno razredno hierarhijo, temveč da obstaja znotraj razrednih strat tudi precejšnja razslojenost - v kapitalističnih družbah na primer delitev na majhne, srednje in velike kmete. Drug primer razredne ambivalentnosti oz. neizkristaliziranosti razrednega položaja predstavlja mala buržoazija v teh družbah - po materialni posesti in možnostih je lahko blizu delavcem, po položaju na trgu pa razredu podjetnikov. Čisto drugačne probleme evalvacije postavlja pred nas socialistična družba. Delavci postanejo na primer formalno vladajoči razred, v resnici pa še vedno predstavljajo nižjega.

Temeljni problem, ki ga moramo razrešiti, preden lahko začnemo obravnavati razredne razlike v slovenskem socializmu, je torej problem družbene evalvacije ekonomskih razlik.

1.1. Kasta, stan in razred

Iz zgodovine poznamo tri temeljne družbene kontekste, tri tipe družbene evalvacije ekonomske aktivnosti.

Kaste (Mitchell, 1968: 182) koreninijo v religioznem redu. Predstavljajo hierarhijo dednih, endogamnih skupin, ki so tudi poklicno določene. Položaj posameznika je bolj ali manj fiksni, distanca do drugih kast pa je ritualno določena. Članstvo v kastni skupini je torej pripisano, zavest o skupni pripadnosti pa visoka. Kaste so ekskluzivne lokalne skupnosti ljudi, ki imajo monopol na opravljanje določenega poklica.

Stan (Mitchell, 1968: 183) korenini sicer v zakonih, ki so jih ustvarili ljudje, vendar pa za njimi stoji avtoriteta vladarja, ki je božanskega izvora. Položaj posameznika je torej utemeljen človeško in božansko navdahnjen. Zakon opredeljuje tako pravice kot dolžnosti pripadnikov stanov, spoštovanje le-teh pa se nadzira prek sodišč in represivnega aparata države. Tako kot v kastnem sistemu tudi v stanovskem še vedno obstajajo institucionalizirane pregrade mobilnosti. Vendar pa je njihov izvor, kot je bilo že rečeno, človeški in torej nagnjen k modifikacijam. Vendar pa velja dedovanje položajev le za sekularno sfero, medtem ko je Cerkev odprta vsem - predstavlja eksplicitno sankcioniran kanal mobilnosti, ki je na voljo tudi nižjim stanovom. Res pa je, da je njegova socialna signifikantnost manjša zaradi celibata, ki onemogoča prenašanje privilegijev. (V primerjavi s Cerkvijo ni Partija v socializmu nikoli izdelala institucionalnega mehanizma, ki bi onemogočal prenašanje privilegijev.)

Z industrializacijo in nasploh modernizacijo je začel pomen pripisanega položaja posameznika vse bolj upadati. Ni bilo več nadnaravnih ovir, vse bolj pa so izgubljale pomen tudi pravne ovire mobilnosti med razredi kot novimi ekonomskimi agregacijami. Kaste in stanovi so bili še prepoznavne socialne skupine, za razrede pa to ne velja več. Še posebno z dezintegracijo tradicionalnih kmečkih in delavskih lokalnih skupnosti postajajo razredi

kvalitativno drugačni. Rekrutacija v razred ni več določena religiozno ali pravno, ampak se prenaša prek socializacije, predvsem v družini, torej neformalno (Mitchell, 1968: 184-185).

Biti plemič ali navaden meščan je v stanovski družbi predstavljalo neločljiv del osebnosti posameznika. Ta pripadnost je bila določena z legalnim statusom in tradicijo, korporativnostjo in dedovanjem. Na drugi strani je razredna pripadnost bolj parcialna in že Marx je na primer v Nemški ideologiji opozarjal na naključno naravo pogojev življenja s pojavitvijo razredov oziroma z delitvijo na osebnega in razrednega posameznika. Po njegovem mnenju ta naključna narava pogojev življenja povzroča tekmovanje posameznikov med seboj (Lichtheim, 1980: 318). Ali še drugače povedano - socialni status je določen z izbiro med družbeno strukturiranimi alternativami, ekonomski status pa z inherentnimi koristmi (Blau, 1976: 34). Za razredni status postane značilno, da načelo ekonomske koristnosti slabi razredno skupnost. V kasti in stanu je položaj posameznika prevladujoče zaznamovan še s kulturnimi in socialnimi dejavniki, v razredu pa prevlada njegov sebični ekonomski interes.

V modernih družbah stopi torej v ospredje razrednost (prevlada motivov ekonomske koristi posameznikov s podobnim položajem na trgu), ne pa razred (socialna skupina z določenimi ekonomskimi interesi). Razrednost je v ozadju vsega družbenega življenja v modernih družbah, vendar pa to še ne pomeni, da obstajajo vladajoči in podrejeni razredi. Obstajajo le odnosi razredne subordinacije in superordinacije. Religiozni plašč, značilen za tradicionalne družbe, zamenja hegemonija razrednosti. Razlika je pomembna - dominacija razrednosti posameznika osvobaja vseh pripisanih vezi in mu omogoči, da se prepusti zasledovanju svojih sebičnih ekonomskih interesov. Kritiki moderne življenja izhajajo prav iz te točke, ki predstavlja temeljno socialno inovacijo kapitalizma - da se namreč država odpove uresničevanju končnega, substantivnega cilja in da se posameznik osvobaja spon socialnega (alienacija, izolacija, asocialnost modernega človeka itd.).

Prvi sociolog, ki je skušal dati modernemu industrializmu večjo digniteto, je bil seveda Max Weber. Njegova teorija o vlogi protestantske etike je še danes navzoča v številnih razlagah geneze in delovanja kapitalizma. Težava z njegovo teorijo pa je v tem, da poznamo danes številne razvite in razvijajoče se kapitalistične družbe, ki so nastale in se vzpostavljajo brez intervencije protestantizma in, kar je še pomembnejše, da so v modernih kapitalističnih družbah protestantski religiozni impulzi povsem oslabei. Očitno je imel bolj prav Sombart, ki je opredeljeval novo dobo predvsem z neobzdranim podjetništvom (Bell, 1978: XX).

V evropskem prostoru so se nekako od renesanse naprej kopičile materialne in socialne inovacije (ločevanje dela od družine, urbanizacija, vpliv rimske tradicije, razvoj novih tehnologij itd. (Weber, 1988: 207)), ki so generirale nastanek modernega industrijskega sveta in razrednosti. Pojavljala so se številna družbena gibanja, kot odziv na takšno stanje - gibanja za politično enakost, sindikalistična gibanja, nacionalna gibanja itd. V ta sklop pa moramo prišteti tudi različna religiozna gibanja, ki so delovala bodisi v smeri retraditionalizacije bodisi v smeri ločevanja Cerkve od države. Prav slednje so pomembno prispevale k selitvi religioznega izkustva iz središča države na periferijo civilne družbe. Temeljna sprememba, ki nastane s protestantizmom, torej ni v sekularizaciji krščanstva (vsaj ne v prvi fazi, je pa to očitno dolgoročni trend modernega razvoja), ampak v tem, da se vera spremeni iz vsezavezujoče državne religije v zasebni odnos posameznika z Bogom. Šele z laično državo postane možen dualizem države in avtonomne družbene sfere, značilen za modernizem, dualizem, ki šele omogoča dominacijo razrednosti v ekonomski

sferi. Tradicionalna država je še sistematično intervenirala v prid določenega ekonomskega privilegija, kar je ponavadi le druga beseda za zasledovanje substantivne socialne pravičnosti. Moderna država pa postane arbiter, ki skrbi le za spoštovanje pravil igre pri zasledovanju sebičnih ekonomskih ciljev vseh.

Vendar pa tudi v modernih industrijskih družbah dominacija razrednosti v ekonomiji ni popolna. Poleg razrednih kriterijev evaluacije položaja (osebna kvalifikacija, ki določa poklic, bogastvo, potrošnja itd.) persistirajo v nekaterih okoljih in situacijah tudi še tradicionalni kriteriji (poreklo, stil življenja, socialna distanca) (Ossowski, 1981: 52-53). Širjenje tržnih mehanizmov in iz tega izvirajoča "komodifikacija dela" je sicer dezintegrirala večino stanovskih privilegijev, utemeljenih na lastništvu zemlje (aristokracija, plemstvo) ter na cehih in cehovski regulaciji obrti. Vendar pa je določenim sferam dela na višjih ravneh uspelo ohraniti velik del starih privilegijev (univerzitetne profesije, kler, zdravstvo in pravo, na primer) (Stockman, 1987). Vseeno pa gre obči trend nedvomno v smer rastočega pomena razrednosti. Kakršnakoli substantivna racionalnost vse manj spodbuja ljudi k boljšemu delu, moralnosti ali aktivnosti. Legitimacijo svojega početja išče moderni človek vse bolj v sekularnih, funkcionalno racionalnih pojmi (Blau, 1976: 193). Ta proces se bo verjetno stabiliziral v meritokratski družbi bodočnosti, v kateri bodo v nižjem razredu manj sposobni in neprilagojeni ter neprilagodljivi za ekonomsko tekmovanje, v srednjem razredu široka plast izvrševalcev manualnih storitev, v višjem razredu pa tisti, ki bodo posedovali visoko evaluirane sposobnosti (predvsem z izobrazbo pridobljene prednosti).

1.2. Evaluacija razrednih položajev v kapitalizmu

Zelo na splošno lahko torej ugotovimo, da so razredi v veliko večji meri kot kaste in stanovi ekonomske agregacije, da jih ne vzpostavljajo in ne ohranjujejo religiozna ali pravna pravila, da pripadnost razredu ne ponuja nikakršnih posebnih civilnih ali političnih pravic, da je pripadnost dokaj nestabilna, da se posameznik v razred sicer rodi, da pa v njem ne ostane nujno, da za mobilnost navzgor ni potrebno posebno dovoljenje, da za novi položaj posameznik ne dobi posebnega uradnega priznanja itd., da za razredni položaj skratka povsem zadostuje bogastvo ter določena ekonomska in poklicna vloga (Bottomore, 1975: 17).

Vendar pa obstajajo med industrijskimi družbami znotraj skupnega razrednega evaluacijskega konteksta tudi pomembne razlike. Te razlike izvirajo na eni strani iz širših zgodovinskih, na drugi strani pa tudi iz specifičnih razlik v političnem razvoju.

Vzemimo za zgled samo ameriško in britansko družbo.

Za ameriško družbo je značilna v vseh temeljnih slojih sprejeta egalitaristična ideologija; za to obstajajo specifični vzroki. Najprej - nima zgodovinske izkušnje stanovskega rangiranja, ni imela svoje lastne aristokracije, poleg tega pa je imela v svoji konstitutivni fazi razvoja (v 19. stoletju) zelo razširjeno lastništvo. Kar 80% delovnega prebivalstva (razen seveda črnih sužnjev) je bilo samozaposlenega, razlike v bogastvu pa niso bile tako velike kot v Evropi. Poleg tega pa je obstajala še možnost migracije na Zahod, kot oblika mobilnosti. V 20. stoletju se je situacija sicer dokaj radikalno spremenila. Tako je bilo na primer leta 1940 le še 18% delovnega prebivalstva samozaposlenega (Bottomore, 1975: 41-46). Vendar pa so nekateri drugi dejavniki, ki so delovali sicer tudi v drugih industrijskih družbah, a ob drugačni zgodovinski tradiciji, preprečevali

reafirmacijo predrazrednih oblik družbene evaluacije. Tu imamo v mislih predvsem občo rast življenske ravni, diferenciacijo poklicne strukture, ki je postala neprimerno bolj kompleksna kot kdajkoli prej, ter, nenazadnje, ekspanzijo izobraževalnega sistema. V takšnih okoliščinah se je ameriška družba v pomembno večji meri kot evropske industrijske družbe približala idealnemu tipu razredne družbe - brez lastne stanovske tradicije (z delno izjemo Juga ZDA), s poudarkom na enakih možnostih vseh na trgu ter splošno sprejeto vrednoto individualnega doseganja in podjetništva, z ideološko manj obremenjeno politično in ideološko sfero itd.

Na drugi strani ima Velika Britanija zelo izrazito tradicijo fevdalnega rangiranja in še vedno navzočo aristokracijo. Kot kažejo raziskave, tudi dolgoletni vladavini Thatcherjeve ni uspelo vlti ljudem več podjetniškega duha. Število podjetnikov se sicer večja, vendar se rekrutirajo z večine iz vrst tistih, ki so izgubili delo. Od države pričakuje povprečen Britanec veliko - skrb za stare in revne, dobro organizirano zdravstvo, varstvo okolja itd. Več bi jih želelo živeti v neke vrste socialistični družbi (47%) kot v kapitalistični družbi (37%). Vsak sedmi od desetih pa izjavlja, da pripada delavskemu razredu (več kot leta 1953, ko je bilo takšnih le približno polovica). To kaže, da ne gre le za ožjo razredno, ampak tudi za širšo ideološko pripadnost, približno tri četrtine pa jih poudarja pomen sindikatov pri boju za delavske pravice (Delo, 1990).

Iz primerjave ameriške in britanske družbe je razviden pomen, ki ga ima na razredno evaluacijo zgodovinska tradicija. Prav tako bistvenega pomena pa je tudi sama narava ekonomskega sistema.

Na najbolj splošnem nivoju lahko ločimo ekonomske sisteme kapitalizma, socializma, anarhizma in komunizma; pri tem imamo v primeru zadnjih dveh opraviti le s hipotetičnima modeloma. V kapitalizmu deluje zakon vrednosti na trgu prek relativno avtonomnih blagovnih proizvajalcev in privatne lastnine, ekonomska demokracija pa legitimira zasledovanje sebičnih interesov vsakogar. V socializmu se zakon vrednosti reducira na knjigovodski akt, za katerega so pristojni politični planerji. Delovanje trga je potlačeno, vloga privatne lastnine pa marginalizirana. Ekonomsko demokracijo zamenja ideologija ekonomske pravičnosti, ki postane obvezna za vse ekonomske akterje. V anarhizmu naj bi vsa proizvodnja potrebnih in željenih dobrin potekala s prostovoljno kooperacijo, privatno lastnino bi zamenjala kolektivna, zasledovanje sebičnih interesov pa skrb vseh za skupno blaginjo. V komunizmu kot terminalni fazi socializma bi bila vsa lastnina državna in planiranje totalno, proizvodnja prostovoljna, blaginja pa neomejena.

Že na prvi pogled je očitno, da vsak od navedenih ekonomskih modelov predpostavlja zelo različno razredno evaluacijo. Pomembne razlike pa obstajajo tudi znotraj samih modelov. Poleg že omenjenih dejavnikov vplivajo na to tudi razlike v političnem razvoju.

Vzemimo za zgled štiri razvite kapitalistične države - Švedsko, Francijo, Veliko Britanijo in ZDA. Na Švedskem je dolgotrajna stabilna vladavina socialdemokratov utemljila državo blaginje, ki ponuja ekstenzivne usluge. Koordinirani sindikati, ki so predstavljali splošne delavske interese, so stopali v stik z dobro organizirano federacijo delodajalcev. Oblast je s časom vzela v roke celo del investicijske politike (s pokojninskimi fondi). V Franciji je manj delavcev sindikalno organiziranih, sindikati pa so med seboj tudi slabo povezani. Prav tako tudi delodajalci. Za politično sfero velja, da so se vladajoče stranke in koalicije strank pogosto spreminjale. Socialna politika je bila neučinkovita, med drugim je za državo značilna tudi regresivna davčna politika. Kljub temu pa ima Francija dolgo tradicijo planiranja in protitržne usmerjenosti, v obliki sodelovanja javnega in zasebnega sektorja ter centralizacije v proizvodnji. V Veliki Britaniji so sicer delavci bolj

organizirani kot v Franciji (a manj kot na Švedskem). Delavstvo je manj levo orientirano kot v Franciji in na Švedskem, politični sistem pa konvergira k centru. Delodajalci so slabo organizirani, država pa manj intervenira v gospodarstvu kot v zgoraj omenjenih državah. Za ZDA je značilna zelo nizka stopnja organiziranosti delavcev. Delno zaradi tega, ker niso imeli zgodovinske izkušnje sindikatov kot zvez obrti (trade unions), iz katerih so v Evropi nastali delavski sindikati. Dolgoročno gledano pa tudi ni bilo levih ali delavskih političnih strank. Sistem je bil tudi fragmentiran in decentraliziran. Država še vedno le malo planira in slabo nadzoruje investicijsko politiko (Hollingsworth, 1982: 28-45).

V razmerah visoko razvitega kapitalizma vodi skandinavski model (visoko organizirani delavci in delodajalci, centralizirana država in ekonomija) verjetno v nizko neenakost in visoko produktivnost. V drugem primeru (Francija, Japonska - slabo organiziran delavski razred, centralizirana država in ekonomija) obstaja večja verjetnost visoke neenakosti in visoke produktivnosti. V tretjem primeru (Velika Britanija - visoko organiziran delavski razred, centralizirana država in decentralizirana ekonomija) je večja verjetnost nizke neenakosti in nizke produktivnosti. V četrtem primeru (ZDA, Kanada - slabo organiziran delavski razred in podjetniki, decentralizirana država in ekonomija) pa postane najbolj verjetna visoka neenakost in nizka rast produktivnosti (Hollingsworth, 1982).

Kljub nekaterim navedenim razlikam pa je v omenjenih štirih visoko razvitih tipih kapitalističnih družb evaluacija razrednih položajev zelo podobna. Razredni položaj je opredeljen s kriteriji ekonomske narave (razredi kot ekonomske agregacije), glavni dejavnik umestitve v razredno hierarhijo predstavlja osebna kvalificiranost (ta določa poklic, bogastvo, ekonomske možnosti, potrošnjo itd.), razpoznavna pa je tudi sama hierarhija razredov (na vrhu je podjetniški razred oz. buržoazija, na dnu delavski razred in kmetje, med njima pa je srednji razred).

Razlog takšne evaluacije je v temeljnih značilnostih kapitalistične ekonomske ureditve oziroma v njenih poglavitnih institucionalnih in kolektivnih značilnostih. Centralna institucija ekonomije postane lastnina, ki določa oddajanje in pridobivanje, nadzor in uporabo ter ključno odloča o predmetih posedovanja (fizičnih predmetih, uslugah, finančno pomembnih resursih) (Blau, 1976: 97). Zaradi tega pridejo na superordinirane položaje lastniki relevantnih sredstev, na subordinirane pa tisti, ki so v lastniško depriviligiranem položaju. Drugo središčno institucijo predstavlja poklic (Blau, 1976). Ob odsotnosti kastnih in stanovskih obeležij postaja poklic vse bolj določen z osebno kvalificiranostjo. Višje evaluirana so tista znanja, ki so redkejša, ki zahtevajo daljše usposabljanje, ki so odgovornejša itd.

Ostaja še vprašanje, kako razložiti višjo evaluacijo nemanualnih subordiniranih poklicev v primerjavi z manualnimi ? V tem primeru moramo verjetno upoštevati zgodovinsko tradicijo. V predmoderni družbi se je višji sloj oblikoval po kriteriju brezdolja. Veblen (Veblen, 1931: 2-3) govori o brezdelnem razredu, ki ga sestavljajo visoki vladarski, vojaški, verski krogi in krogi športnikov. Kriterij visokega hierarhičnega položaja posameznika je torej to, da mu ni treba manualno delati, na dnu so sužnji in druge odvisne osebe; vmes pa ozka plast tistih, ki sicer delajo, a je njihovo delo cenjeno zaradi majhne distance do brezdelnega razreda (na primer tisti, ki negujejo konje, pse ali sokole pripadnikov višjega sloja itd.). Ta izvorni srednji razred obstaja v vseh predmodernih družbah. Značilno je, da se število srednje evaluiranih položajev z razvojem širi; v modernem kapitalizmu naj bi srednji razred sploh postal numerično najbolj signifikanten.

Pa tudi meja z višjim razredom postaja bolj transparentna, saj se višji razred ne utemeljuje na brezdelju.

Meje med razredi v kapitalizmu niso več tako ostre. Od razrednega vrha hierarhije do njenega dna je gradacija postopna, kriterij pa je v bistvu lastniški. Posledica tega pa so tudi večje ambivalentnosti razrednih položajev.

2. RAZREDI V SOCIALISTIČNI IDEOLOGIJI

Socialistična politična revolucija poskuša izvesti radikalno reevaluacijo razrednih položajev v industrijski družbi.

To je razvidno že iz temeljne razlike med dvema prevladujočima ideologijama 19. stoletja. Ko je proces industrijske revolucije okoli leta 1850 vnesel v zavest ljudi spoznanje, da ne živijo več v stanovski, ampak v razredni družbi, je to na nivoju ideologije proizvedlo tri tipe reakcij - konzervativne, ki so pozivale h korporativni organizaciji družbe, v kateri bi imeli stanovi spet svoje fiksirane dolžnosti neekonomske narave ter, na drugi strani dve ideologiji modernega tipa, liberalizem in socializem. Med njima obstaja konsenz glede obstoja razredov, o njihovi zakoreninjenosti v ekonomskem sistemu, o dinamični naravi moderne družbe, o realnosti razrednega konflikta itd., ne strinjata pa se glede narave te dinamike in v oceni temeljnega akterja nove družbe. Liberalizem kot ideologija novega sveta je poudarjal vrline srednjega razreda, samo-regulacijo in podjetništvo, socializem pa na drugi strani revolucionarnost delavskega razreda, planiranje in državno intervencijo v ekonomiji. V socialističnem taboru je bila zelo vplivna Marxova elaboracija doktrine. V že omenjeni Nemški ideologiji je Marx pisal o naključni naravi pogojev življenja v razredni družbi, ki ga generira tekmovanje vseh proti vsem. Posamezniki so torej do neke mere svobodni, saj njihovo življenje ni zaznamovano s podedovanim statusom. Vendar pa je, pravi Marx, ta svoboda za delavski razred le negativna, ker so postali pogoji njegove eksistence, delo in s tem vsi pogoji, ki uravnavajo družbeno življenje, nekaj naključnega, nekaj, česar oni kot posamezniki ne nadzirajo, nad čimer jim nobena družbena organizacija ne omogoča nadzora. Od tod potem izvaja sklep, da imajo posamezniki le navidezno svobodo in neodvisno eksistenco, kar kliče po ukinitvi vseh razredov (Lichtheim, 1980: 318).

Socialistična ideologija je postala v svoji marksistični različici v vzhodnoevropskem, tudi slovenskem družbenem prostoru politično vladajoča.

To vladavino lahko drugače razložimo tudi kot poskus retradicionalizacije družbenih odnosov. Weber nekje opredeli "civiliziranega" človeka v primerjavi z divjakom kot racionalnega zato, ker je prepričan, da so pojavi iz vsakdanjega življenja človekovi proizvodi, dostopni racionalnemu vedenju, ustvarjanju in nadzoru, ter zato, ker zaupa v to, da ti pojavi delujejo glede na poznana pravila, da torej na njih ni treba vplivati z magijo (Dahrendorf, 1968: 215). V našem primeru pa se izkaže, da gre tudi za razširitev mej racionalnega. Na eni strani se v moderni družbi omeji področje pojavov, za katere je človek prepričan, da so dostopni nadzoru. Poskuse, da bi se na njih vplivalo, razume kot iracionalne (vzemimo za primer ples dežja Indijancev Hopi ipd.). V primerjavi s tradicionalnim človekom, ki se zanaša na magično intervencijo, obvladuje moderni odčarani človek neprimerno manjši del svojega življenja. Na drugi strani pa moderni človek opusti tudi nadzor nad pojavi, ki bi jih sicer lahko obvladoval, a le za ceno manjše učinkovitosti. Učinkovitost tradicionalnega ekonomskega sistema je manjša zaradi tega, ker je zasledovanje funkcionalnih ekonomskih ciljev podrejeno substantivnim neekonomskim ciljem (ponavadi religiozne narave). Cilj tradicionalne ekonomije je v

veliki meri izčrpan s preživetjem in ohranjanjem obstoječega kulturnega tipa, cilj moderne ekonomije pa je v neprestanem kopičenju. Ko država izgubi svoj religiozni plašč, s tem postopno izgublja tudi *raison d'être* zasledovanja končnega cilja. Skupaj z drugimi sferami družbenega življenja postane tudi ekonomija pretežno avtonomna, v sebi zadostna in sklenjena celota tržne regulacije, privatne lastnine in individualnega doseganja. Njena ideologija pa postane liberalizem, in to ne glede na siceršnje politično opredeljevanje ekonomskih akterjev v sferi političnega odločanja. Weber bi rekel, da končni cilj ni več nekaj, kar se nahaja zunaj ekonomske dejavnosti, ampak se nahaja v njej sami oziroma, da se ciljna racionalnost prekriva s funkcionalno.

Socialistična politična revolucija pa skuša ponovno uvesti dominacijo končnega, substantivnega cilja, ter liberalnemu ekonomskemu vsakdanu zoperstaviti izgradnjo pravičnejšega gospodarjenja. Novi planerji ekonomske aktivnosti skušajo zavestno uresničiti substantivne socialne norme. Videli smo, zakaj to predpostavlja manj učinkovit ekonomski sistem. Kakšne pa so posledice socialistične politične revolucije za evaluacijo razrednih položajev ?

2.1. Evaluacija razrednih položajev v socializmu

Socializem je družbeno-ekonomska formacija *sui generis* (Tomc, 1989: 262- 277), ki gre skozi zelo pospešen proces dezintegracije. Na nivoju ekonomskega sistema to pomeni, da se poskuša v konstitutivnem obdobju radikalno predrugačiti institucije in organizacije gospodarskega življenja (v Sovjetski zvezi na primer vojni komunizem, na Kitajskem Veliki skok naprej itd., te težnje pa se kasneje občasno obujajo v obdobjih političnih kampanj). V zrelem obdobju se stabilizira kot nekapitalizem (centralno-planska ekonomija v Vzhodni Evropi ali samoupravljanje v Jugoslaviji, ki pa že opuščata enakost kot maloburžoazno deviacijo, kult manualnega dela kot ostanek stalinistične ideologije na račun karierizma srednjega razreda, sramežljivo se uvaja elemente trga v prevladujoči planski kontekst itd.). V dezintegrativnem obdobju pa postane neučinkovitost sistema manifestna, delno zaradi nekajdesetletnega postopnega zaostajanja, delno zaradi zaostrenih pogojev tekmovanja na svetovnem trgu zaradi naftne krize konec 70. let. Kljub temu pa funkcionalna racionalnost ne prevlada nad ciljno oziroma socialistične ne zamenja kapitalistična ekonomija. Za to obdobje postane značilno, da ekonomske institucije socializma ne delujejo več, nove pa jih ne nadomestijo. Zemlja je sicer v zasebnih rokah, še vedno pa je v veljavi agrarni maksimum; podjetništvo je sicer dovoljeno, vendar v strogo določenih okvirih; priznana je sicer vloga kapitala, vendar se pretaka po političnih kriterijih in le v državna podjetja; (centralno) planiranje je sicer razpadlo, vendar je vloga tržne regulacije še vedno marginalna, itd.

Tudi v Jugoslaviji je bil za prvo povojno obdobje, za obdobje izgradnje novega človeka, značilen poskus reevaluacije položajev na razredni hierarhiji. Najbolj se to kaže v kultu manualnega dela. Značilen je primer labinskega premogovnika (Kuzmanić, 1988: 21-24). Rudarje se je obravnavalo kot "višjo kategorijo delavcev" in se jih motiviralo s posebnimi skladišči z blagom (obleka, obutev itd.), na plačilno osnovo so dobivali še številne dodatke, imeli so urejene usluge (hrana, stanovanje, čiščenje), lahko so sami pridobivali živila, saj so imeli na voljo obdelovalno zemljo, ribnike, živino, jedli so štirikrat na dan, stanovali so bodisi v družinskih hišah bodisi v blokih (za samske rudarje), poskrbljeno je bilo za njihov prosti čas (knjige, radio, šah). Takšno življenje v delavskih komunah si je nova oblast zamišljala v novi socialistični družbi, ko bo ta enkrat dokončno konstituirana.

Vendar pa je to obdobje trajalo le relativno kratek čas. Pomembnejše implikacije za naše razmišljanje ima stanje v zrelem obdobju socializma. Za vse socialistične družbe v tem obdobju je značilno, da je nemanualno delo više evaluirano kot manualno, med drugim velja to tudi za prvo deželo socializma, Sovjetsko zvezo (Yanowitch in Fisher, 1973: 184). Problem postaja še večji zaradi že omenjene neučinkovitosti ekonomskega sistema in iz tega izhajajočega upadanja življenjskega standarda. Če se zopet omejimo samo na podatke za Sovjetsko zvezo (Yanowitch in Fisher, 1973: 371) vidimo, da je bilo v 60. letih po sovjetskih ocenah približno 30% prebivalcev revežev, na začetku 70. let pa 40% družin ni doseglo minimalnega mesečnega proračuna za urbano sovjetsko družino. Prihaja do odkrite kolizije med internaliziranimi aspiracijami (ki jih določajo številni dejavniki, od nominalno vladajočega položaja nižjega razreda, pretiranih razvojnih obljub, s katerimi oblast legitimira svoj položaj, do primerjav s položajem nižjega razreda v kapitalističnih družbah) in nezmožnostjo njihove satisfakcije. Dolgoročno gledano vodi takšna situacija v nerazredno naravo odnosov, saj je zasledovanje ekonomskih koristi nižjega, vse bolj pa tudi srednjega razreda, trajno inhibirano. Socializacija otrok v družini in drugod ne more potekati v smeri instrumentalne razrednosti (orientacija na neposredno gratifikacijo v manualnem delu delavskih otrok ali orientacija na karierizem otrok srednjega razreda), ampak v smeri nelegitimnega uresničevanja aspiracij (Yanowitch in Fisher, 1973: 367), še bolj verjetno pa v pasivnost, retritizem in nedelo.

Izobrazba postane, ob odsotnosti podjetništva, še bolj pomembna za mobilnost med razredi. Vendar pa se v zrelem obdobju ukine ali pa izrazito omeji favoriziranje dostopa nižjih slojev do izobrazbe, večji poudarek pa dobijo razvojne potrebe družbe. Če zopet vzamemo za primer Sovjetsko zvezo, vidimo, da so izobrazbeno privilegirani otroci iz premožnejših družin in iz družin, v katerih imajo starši višjo izobrazbo, depriviligirani pa so manualni delavci in kolektivni kmetje (Yanowitch in Fisher, 1973: 256). Odnos med izobrazbenim in poklicnim nivojem staršev in otrok je v Sovjetski zvezi v več kot polovici primerov enak, kar je veliko tudi v primerjavi z ZDA (Yanowitch in Fisher, 1973: 373-374). Razloge za to moramo verjetno iskati v že omenjeni ekonomski in družbeni pavperizaciji nižjega razreda.

Delež otrok iz delavskih družin v izobraževalnem procesu je po pravilu večji v konstitutivnem obdobju socializma, ko nova oblast z različnimi metodami načrtno favorizira dostop delavskih otrok do izobraževalnega procesa. Tako je na primer za Madžarsko v 50. letih značilno, da je bila polovica vseh študentov delavskih otrok, v 60. letih pa le še dve petini. Razlog za to je bil v tem, da so bile ukinjene razredne vpisne kvote, čeprav so se določene oblike favoriziranja še ohranile (Simkus in Andorka, 1982). Podobne ugotovitve veljajo tudi za Jugoslavijo, ki sicer ni poznala tako izdelanih oblik favoriziranja delavskih otrok. Občasne ideološke kampanje so sicer vplivale na večji delež delavskih otrok v visokošolskem študiju, vendar pa je bil verjetno dejavnik, ki je najbolj vplival na lažji dostop do izobrazbe vsaj neposredno neideološke narave - v 70. letih se je razvil predimenzioniran sistem izobraževanja. V 80. letih pa so se ponovno začele bolj izrazito manifestirati razredne razlike v dostopu do izobraževanja. Otroci delavskih staršev se v glavnem odločajo za poklicne ali trgovske šole, ki omogočajo hitro zaposlitev. Vendar pa razlog za takšno odločitev ni stvar instrumentalne izbire ampak odsotnosti druge možnosti. Na to kažejo razlogi, ki jih navajajo za izbiro dane šole: cenenost izobraževanja, bližina doma, možnost družbene pomoči v času šolanja itd., le v manjši meri pa ambicije in nadarjenost (Džuverović, 1986).

Ekonomsko enakost se vse bolj odklanja kot maloburžoazno deviacijo, enakost se utemeljuje le še s političnimi argumenti (delavski razred na oblasti, neantagonistični odnosi med razredi, razredno zaveznštvo itd.). Razlike v mezdah v zrelem obdobju socializma rastejo. Tako so bili leta 1953 razponi med industrijskimi mezdami v Sovjetski zvezi med 3,500 in 5,000 rublji za nekvalificirane delavce in med 80,000 in 120,000 rublji za višje vodilne, torej 25. do 30. kratni razpon. To je sicer nekoliko manj kot v Veliki Britaniji in ZDA, vendar pa je treba upoštevati, da davčni sistem v socializmu, tudi sovjetskem, ni tako progresiven kot v večini kapitalističnih držav (Bottomore, 1975: 47-48). Če so stvari še kolikor toliko jasne, ko gre za razlike v mezdah, pa to ne velja za vprašanja delitve nacionalnega bogastva. Lastnina je v veliki meri diskretna, skrita za anonimnim državnim titularjem. (Še bolj je situacija nejasna v Jugoslaviji, kjer je prišlo do sploh najbolj celovite dekompozicije institucije lastnine v zrelem socializmu). Na delitev nacionalnega bogastva v socializmu lahko sklepamo samo posredno. Z veliko mero gotovosti lahko trdimo, da na delitev nacionalnega bogastva vpliva položaj v državno-partijski hierarhiji in iz tega izvirajoči privilegiji. Politična elita in del srednjega razreda v neposredni bližini političnega centra (režimska inteligenca, kulturniki in športniki itd.) ne prejema zgolj najvišjih mezd, ampak ima na voljo tudi posebne trgovine, stanovanja, prevoz, prehrano, možnosti preživljanja prostega časa itd.

Sklenemo lahko z ugotovitvijo, da je doživel projekt socialistične preobrazbe ekonomskega sistema neuspeh. V zrelem obdobju je opredeljen predvsem še negativno, s tem kar ni, torej kot nekapitalizem. Nova oblast ukine temeljno institucijo kapitalistične ekonomije, privatno lastnino in relativno avtonomijo ekonomskih akterjev. Na kolektivnem nivoju pa vodita odprava privatne lastnine ter ukinitvev relativno avtonomne ekonomske sfere v obglavljanje razredne strukture na vrhu (eliminacija podjetnikov), v spremembo srednjega razreda (skoraj v celoti izgine mala buržoazija, prevladajo državni uslužbenci) in v širitev razredne strukture na dnu (zaradi agrarne reforme postanejo vsi kmetje mali kmetje, zaradi ekstenzivnega ekonomskega razvoja in ekonomske neučinkovitosti pa se širijo nižji, manualni sloji prebivalstva).

Takšno razredno strukturo socializma lahko razložimo z Simmlovim paradoksom neenakosti (Blau, 1976: 225). Po njegovem mišljenju je večja koncentracija moči ali neke druge statusne prednosti povsem kompatibilna z razširjeno enakostjo, ne pa s statusno diverzitetjo. Despot svoj položaj krepi z levelizacijo statusnih distinkcij podanikov in z ekvalizacijo hierarhičnih razlik.

V našem primeru bi šlo torej za ozko partijsko elito (ki tako kot despotov dvor ne predstavlja razreda), ozek srednji sloj ter širok nižji razred manualnih in nižje evaluiranih nemanualnih poklicev, interesno neizdiferencirano množico. Seveda pa je analogija s tradicionalnimi družbami preteklosti le delna. Sociološko zanimiva je razlika v potrošnji. V tradicionalnih družbah so te razlike percipirane kot legitimne in je zato kopičenje na vrhu in pomanjkanje na dnu povsem vidno, v socializmu pa postanejo zaradi ideološke legitimacije oblasti z interesi nižjega razreda prikrite - privilegiji vrha se po pravilu ne kažejo v javnosti, skriva pa se tudi revščina na dnu (uradno se ta problem dolgo časa sploh zanika, kompenzira se ga s političnimi itd.). Če parafraziramo Veblena, postane za zreli socializem značilna prikrita konsumpcija na vrhu in prikrita deprivacija konsumpcije na dnu.

Postavlja se vprašanje, kako se v razmerah modernizacije sploh lahko vzpostavi in ohranja despotska, to je totalitarna oblast.

Glavni izvor političnih in ideoloških konfliktov v modernih kapitalističnih družbah je v razrednih nasprotjih. Ti konflikti so vzpostavili in ohranjevali nekatere vitalne pogoje demokracije - pravico do disenza in kritike ter pravico do združevanja neodvisnega od države. Zdi se, da ukinjanje oziroma tlačjenje razrednih razlik odpira pot množični družbi, v kateri ima politična elita neomejeno moč (Bottomore, 1975: 60). Partija sicer resda predstavlja cement, ki drži državo skupaj, ne predstavlja pa aдекватne zamenjave za privatno lastnino v kapitalizmu (Lane in Kolankiewicz, 1973: 326). Privatna lastnina je temeljna institucija ekonomskega reda, na kateri temelji dominacija razrednosti, Partija pa predstavlja politično organizacijo, ki dominacijo privatne lastnine in razrednosti ukinja in s tem uvaja množično družbo in totalitarno vladavino.

3. RAZREDI V JUGOSLAVIJI

Splošne ugotovitve o naravi razredne strukture v socializmu potrjujejo tudi podatki za Jugoslavijo.

Za primerjavo si oglejmo razredno strukturo tik pred začetkom druge svetovne vojne, torej v pogojih kapitalistične modernizacije in razredno strukturo takoj po vojni, v pogojih socialističnega razvoja.

Tabela 1 Razredna struktura jugoslovanske družbe pred drugo svetovno vojno, po podatkih I. Višinskega, delež v celotnem prebivalstvu, v % (Mrkšić, 1987: 126)

		Skupaj
1. Buržoazija:		
a) veleposestniki	2,1	
b) veliki podjetniki, visoki funkcionarji	2,6	4,7
2. Višji srednji razred:		
(svobodni poklici in višji uradniki v ekonomiji)		0,5
3. Nižji srednji razred:		
a) srednje veliki kmetje	23,5	
b) obrtniki	3,3	
c) mali podjetniki	2,2	
d) javni uslužbenci	3,8	
e) nameščenci v ekonomiji	1,8	
f) drugo	0,1	34,7
4. Delavci:		
(industrijski obrtni in poljedelski)		16,3
5. Nižji sloj kmetov:		43,7

Dvajsetina prebivalstva je bila uvrščena v višji razred, tretjina v srednji razred, šestina v delavski razred, skoraj polovica pa v nižji kmečki razred.

Na voljo imamo tudi podatke o deležu nacionalnega dohodka po razredih. Buržoazija je razpolagala z 46% nacionalnega dohodka, kmetje pa z 20% (Mrkšić, 1987: 127). Distribucija je podobno neegalitarna kot v drugih kapitalističnih družbah - samo za primer lahko navedemo, da je v Angliji konec 19. stoletja 1% prebivalstva razpolagal z 29% nacionalnega dohodka (Bottomore, 1975: 34-38), v ZDA pa leta 1910 vrhnja desetina s polovico bogastva države (Tomc, 1983).

Primerjajmo predvojno razredno strukturo s povojno.

Tabela 2 Razredna struktura jugoslovanske družbe leta 1948, delež v celotnem prebivalstvu, v % (Mrkšić, 1987: 128)

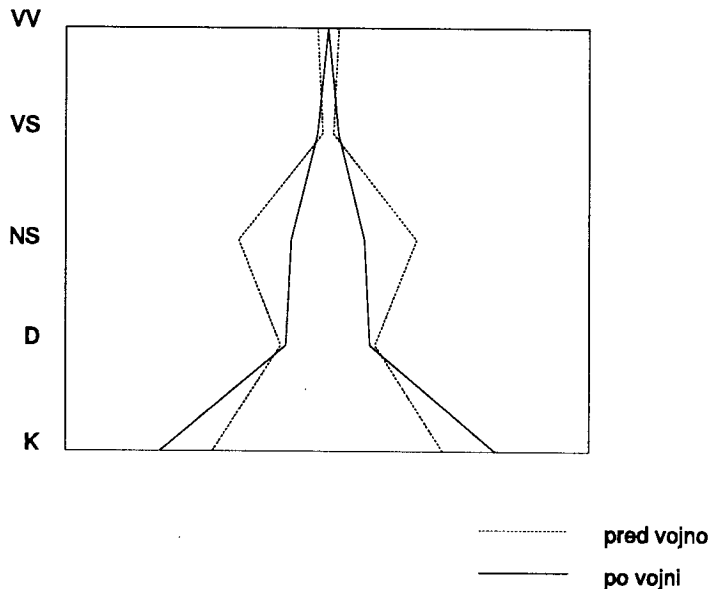
		Skupaj
1. Politično-gospodarska elita:		0,2
2. Višji srednji sloj:		
a) srednji vodilni kader	1,0	
b) svobodni poklici	0,1	
c) mali industrialci	0,1	1,2
3. Nižji srednji sloj:		
a) srednji kmetje	4,0	
b) zasebni obrtniki	2,3	
c) drugi mali lastniki	1,0	
d) uslužbenci, nameščenci	8,0	
(od tega 7,8% v državnem sektorju)		15,3
4. Delavci:		
(od tega 11,1 v državnem sektorju)		15,6
5. Nižji sloj kmetov:		64,1

Že med vojno, še bolj pa tik po njej, so se začele pojavljati spremembe, ki so ključno vplivale na razredno strukturo družbe. Leta 1945 je bilo na primer odvzete že 80 % privatne lastnine v industriji; agrarna reforma iz istega leta je uvedla agrarni maksimum 20 hektarjev obdelovalne zemlje, osem let kasneje pa je ta znašal 10 hektarjev; po letu 1948 se je zasebni sektor ohranil le še v kmetijstvu in v manjši meri v obrti. Druga ključna sprememba v primerjavi s predvojnimi obdobjem pa je bila to, da je trg praktično v celoti zamenjalo centralno-plansko administriranje (Mrkšić, 1987: 127).

Ena od posledic takšnega razvoja je spremenjena razredna struktura. Vrh piramide se zoži, pri čemer pa moramo upoštevati, da je primerjava težavna, saj imamo v prvem primeru opraviti z dominantnim ekonomskim akterjem, v drugem pa s politično elito. Višji srednji razred se malenkostno poveča, a se kvalitativno spremeni. V njem upade delež svobodnih poklicev, pojavi pa se nova kategorija srednjih vodilnih partijskih kadrov. Nižji srednji sloj se izrazito skrči, za več kot polovico. Kategoriji sta na obeh časovnih točkah lažje primerljivi - zelo upade delež srednjih kmetov ter male buržoazije, poveča pa se delež srednjega razreda v državnem sektorju (iz 3,8% na 7,8%). Delež delavcev v prvem povojnem obdobju celo rahlo upade, dramatično pa se razširi delež nižjega sloja kmetov. Agrarna reforma je zelo zmanjšala delež veleposestnikov in srednjih kmetov, ustvarjala pa je majhne kmete.

Uvedba socialističnega ekonomskega sistema je torej v prvi fazi razvoja eliminirala ali skrčila delež slojev na vrhu, širila pa je dno razredne hierarhije.

Tabela 3 Primerjava razrednih deležev prebivalstva tik pred vojno in leta 1948

Oglejmo si še razredno strukturo za leto 1981, torej po več kot treh desetletjih razvoja socialističnega ekonomskega sistema. Podatki niso povsem primerljivi, ker je upoštevano samo aktivno prebivalstvo.

Tabela 4 Razredna struktura jugoslovanske družbe leta 1981, delež v aktivnem prebivalstvu, v % (Mrkšić, 1987: 147)

	Skupaj
1. Politično-gospodarska elita: (partijsko-državni funkcionarji, višji vodilni)	1,6
2. Višji srednji sloj: (visoka izobrazba, srednji vodilni)	8,0
3. Nižji srednji sloj:	
a) uradniki, srednji strokovni kader	11,8
b) svobodni poklici	0,1
c) zasebniki	2,3
d) premožni kmetje	2,7
	16,9
4. Delavci:	
a) kvalificirani delavci v družbenem sektorju	21,5
b) nekvalificirani delavci v družbenem sektorju	22,6
c) najemniški delavci	1,3
	45,5
Kmetje:	22,7

To so podatki za 9,3 milijona aktivnih prebivalcev Jugoslavije leta 1981. Politična elita se v primerjavi z letom 1948 razširi, a je njen delež še vedno manjši kot je bil delež dominantnega ekonomskega razreda pred vojno (pri tem pa ne smemo pozabiti, da gre v

prvem primeru za politično organizacijo, v drugem pa za ekonomsko agregacijo). Delež srednjih slojev je manjši, kot je bil pred vojno, in večji kot po vojni. Skoraj vsi zaposleni so v državnem sektorju, zasebni sektor pa ostaja tudi 40 let po revoluciji še vedno marginalen. Socialistična revolucija praktično ukine malo buržoazijo. V Jugoslaviji je njen delež 2,4%, v nekaterih primerljivih sredozemskih državah pa je sledeč: v Grčiji 22,0%, v Španiji 15,0% ter v Italiji 20,0% (Mrkšić, 1987: 149). Srednji razred se torej ne le skrči, ampak z ukinjanjem dominantne vloge privatne lastnine tudi kvalitativno spremeni. Pri tem seveda sploh ne gre za neko posebnost jugoslovanskega socializma. Vzemimo za primer samo podatke za Poljsko (Lane in Kolankiewicz, 1973: 16). Delež privatnega podjetništva znaša tam v letu 1946 21%, leta 1950 pa 6% industrijske proizvodnje. Obrtnikov in trgovcev pa je bilo leta 1931 10,7%, leta 1960 pa 1,5%.

Marginalizacija privatnega sektorja je razvidna tudi iz nekaterih drugih podatkov za Jugoslavijo. Med leti 1961 in 1981 se je delež privatnega sektorja v družbenem proizvodu povečal za 2,9. krat, družbenega sektorja pa za 8. krat. Leta 1952 je bil delež privatnega sektorja v družbenem proizvodu 30,5%, leta 1981 pa 13,8%. Produktivnost dela je v privatnem sektorju zaradi nizkih investicij nižja kot v družbenem sektorju. Daleč največji delež privatnega sektorja v kmetijstvu - leta 1960 kar 87,6%, leta 1980 pa še vedno 71,6%. Leta 1957 je bilo v celi državi le približno 2.000 zasebnih gostiln, leta 1981 pa še vedno samo 16.000. Lastnikov trgovin je bilo leta 1957 približno 1.500, v 70. letih pa je število le-teh celo rahlo upadlo. Delež svobodnih poklicev je bil v celotnem povojnem obdobju relativno stabilen, približno 15.000 ljudi je bilo v teh poklicih (Mrkšić, 1987: 151).

Zato pa je toliko hitreje naraščal državni in kasneje družbeni sektor. V njem je bilo leta 1948 zaposlenega 20% aktivnega prebivalstva, leta 1971 že približno 50%, leta 1981 pa kar 65% aktivnega prebivalstva. Hitro pa se je povečal tudi delež nemanualnih slojev - od približno desetine leta 1948 na približno tretjino leta 1980 (Mrkšić, 1987: 157). Delež delavcev se je zelo povečal, tako da so postali najštevilčnejša razredna grupacija. Predstavljajo skoraj polovico aktivnega prebivalstva. Razvoj socialističnega ekonomskega sistema gre očitno v smeri delavske družbe. Čisto na dnu hierarhije pa se skrči delež malih kmetov na petino. Po vojni najštevilčnejša razredna grupacija je sedaj na tretjem mestu.

3.1. Slovenska razredna struktura v dezintegrativnem obdobju socializma

Podatki, ki jih imamo na voljo za Slovenijo, so iz osemdesetih let (1984, 1987), torej iz obdobja dezintegracije ekonomskega sistema samoupravnega socializma. Številni jugoslovanski ekonomisti so v tem času opazovali na to, da sta bili dve ključni značilnosti tedanjega ekonomskega sistema hiperkompleksnost in nepredvidljivost. Glede na razredni status bi to pomenilo, da je ekonomska usoda večjega dela prebivalstva ambivalentna, s tem pa seveda tudi njegov razredni položaj. Oglejmo si, kaj nam kažejo podatki.

Teza 1: Tako kot v drugih socialističnih družbah tudi v Sloveniji razredna pripadnost ni stratifikacijska dominantna. S tem mislimo na to, da vsakdanje življenje večine ljudi ni določeno predvsem z zasledovanjem ekonomskih interesov (Tomc, 1986).

To so na primer ugotovili v ČSSR v 60. letih; tu so raziskovalci odkrili, da je mogoče razredni položaj skoraj v celoti reducirati na druge družbene razlike. Socialno razlikovanje je bilo določeno s sklopom kulturnih razlik (Machonin, 1970). V kasnejših interpretacijah teh podatkov, v 80. letih, pa so raziskovalci govorili kar o "destratifikaciji" socialne strukture, to je o procesu upadanja vloge vertikalne poklicne dimenzije v sistemu socialne diferenciacije, o procesu slabljenja ali dezintegracije stratifikacijskega sistema (Gabal, Mateju in Boguszak, 1989).

Z destratifikacijo lahko razlagamo tudi nekatere druge značilnosti teh družb, na primer majhne razlike v vrednostnih orientacijah različnih razrednih skupin. Na Poljskem na primer v povojnem obdobju niso odkrili pomembnih razlik glede vprašanj o nacionalizaciji ekonomije, družbeni enakosti ali socializmu med nekvalificiranim in kvalificiranimi delavci, nemanualnimi sloji in intelektualci (Nowak, 1981). Če ob tem upoštevamo nenadne spremembe, ki so poljsko družbo pretresle v 80. letih (druge socialistične družbe pa nekoliko kasneje), vidimo, da gre za razredno neizkristalizirane, množične družbe. Dolga desetletja je Partija sicer domestificirala s totalno ideologijo, vendar pa so začele prihajati na dan lastnosti množične družbe - njihova eruptivnost, destruktivnost, nestabilnost itd. (Canetti, 1973). Ne gre za to, da te družbe ne bi imele enako ali podobno kompleksne socialne strukture kot druge moderne industrijske družbe, temveč za to, da se je posameznik disociiral od strukture. Med obema ni več intermediarnih in reprezentativnih političnih, sindikalističnih, profesionalnih itd. organizacij. Kot kaže že omenjena poljska raziskava, percipirajo Poljaki družbo v kateri živijo kot "federacijo" primarnih skupin, združenih v nacionalni skupini. Za tiste organizacije, ki obstajajo, uporabljajo zaimek "oni". Ali drugače povedano, med nivojem primarne skupine in nacijo obstaja socialni vakuum (Nowak, 1981). Ta vakuum pa ustvarja v modernih industrijskih družbah predvsem odsotnost dominacije razrednega.

Ali lahko o neki obliki socialnega vakuuma govorimo tudi v slovenski družbi ?

V faktorski analizi podatkov iz leta 1984 so se uporabljene spremenljivke grupirale v devet faktorjev. Pet stratifikacijskih hierarhij je kazalo predvsem na posameznikovo razredno pripadnost (zaposlitveni, izobrazbeni, zakonski, stanovanski in rezidenčni status), dve hierarhiji na posameznikovo politično pripadnost, dve pa na oblike preživljanja prostega časa. Visoko število hierarhij kaže na stratifikacijsko difuznost, visoko število razrednih hierarhij pa še posebej na fragmentiranost razrednega izkustva. Poleg tega pa je iz analize razvidna še šibka povezanost med faktorji - le pet srednje močnih korelacij. Za naše razmišljanje pa je še posebej zanimivo nizko število korelacij med zaposlitvenim in izobrazbenim statusom, ki sta sicer ključna za razumevanje razrednega položaja in mobilnosti v industrijski družbi (Tomc in Pešec, 1988: 39-54).

Teza je torej verjetna, med razlogi za potlačenost razrednega statusa pa moramo omeniti vsaj dva. Prvi izhaja iz same narave totalitarne komunistične oblasti. Ta penetrira avtonomno družbeno sfero (t.im. civilno družbo) ter jo v veliki meri ukine. V sferi ekonomije to med drugim pomeni marginalizacijo določenih institucij (na primer privatne lastnine) in eliminacijo določenih kolektivitet (na primer razreda podjetnikov). Potlačene so torej institucije, ki razredno vzpostavljajo in ohranjujejo ter razredni akterji, ki v sistemu delujejo. Razredni položaji postajajo netransparentni in sekundarnega pomena. Drugi vzrok pomembne potlačeni razrednega statusa pa moramo iskati v hitrem procesu industrializacije, ki ga od zunaj generira politična elita. Razredno oblikovanje zahteva določeno stopnjo demografske identitete (Goldthorpe, 1983). Za jugoslovansko družbo pa je bil v večjem delu povojnega obdobja značilen visok odtok iz razreda kmetov v razred delavcev in delno v nižji srednji razred ter velik odtok iz razreda delavcev v srednji razred.

Teza 2 : Tako kot v drugih socialističnih družbah se tudi v Sloveniji širi dno razredne hierarhije.

Po švedskem zgledu smo po podatkih za leto 1984 respondente razvrstili v razredne kategorije; pri tem smo upoštevali poklic, lastništvo sredstev za proizvodnjo in zemlje ter izobrazbo. V nižjo kategorijo smo uvrstili nekvalificirane, polkvalificirane in kvalificirane delavce, samozaposlene obrtnike, male kmete ipd.; v srednjo kategorijo srednji strokovni

kader, obrtnike, ki zaposlujejo druge, kmete z 10 ha zemlje ipd.; v višjo kategorijo pa strokovnjake ter vodstveni in vodilni kader. Kar dve tretjini respondentov sta bili uvrščeni v nižjo kategorijo, približno četrtnina v srednjo kategorijo, nekaj več kot desetina pa v višjo kategorijo (Tomc in Pešec, 1986: 47).

Tabela 5: Socioprofesionalne kategorije slovenskih anketirancev, 1984

Kategorije	V odstotkih	V odstotkih, kumulativa
Nižja kategorija neaktivnih	17,7	17,7
Nižja kategorija aktivnih	45,5	63,2
Srednja kategorija neaktivnih	6,7	69,9
Srednja kategorija aktivnih	18,2	88,1
Višja kategorija neaktivnih	2,4	90,5
Višja kategorija aktivnih	9,5	100,0

Teza je potrjena. V primerjavi z drugimi modernimi družbami je slovenska razredna hierarhija širša na dnu in ožja na sredini. Zanimivo pa je, da je ta hierarhija, če jo primerjamo s Švedsko, širša na vrhu. (Morda lahko to razložimo z pomembno vlogo, ki jo igra Partija pri mobilnosti na najvišje položaje v družbi. Ker dostop v Partijo temelji na politično-ideološki pripadnosti, ne pa na razrednih omejitvah, lahko s časom pride do določene "masifikacije" na vrhu. Pomemben predpogoj za to je verjetno, da postane kriterij pripadnosti manj ekskluziven. Za samoupravni socializem kot ideološko srečanje ekskluzivističnega boljševisma in populističnega anarhizma to prav gotovo velja.) Kako lahko razložimo širjenje razredne hierarhije na dnu ? Prvi vzrok je v povojni agrarni reformi, ki je povečala število malih kmetov. Drugi vzrok je v potlačitvi privatne lastnine zunaj agrarnega sektorja, kar je vodilo v eliminacijo višjega razreda ter marginalizacijo privatnega srednjega razreda. Tretji vzrok pa je v ekstenzivnem industrijskem razvoju, utemeljenem na malikovanju manualnega dela, kar je vodilo v uvoz manj usposobljene delovne sile iz jugoslovanskega okolja v zrelem obdobju socializma.

Teza 3: Tako kot drugi socialistični sistemi tudi slovenski socializem revščine ne ukinja, morda jo celo širi.

Prag revščine smo v našem raziskovanju opredelili z naslednjimi kazalci: s pomanjkanjem denarja za vsakdanje potrebščine, z nezmožnostjo, da se zbere večja vsota denarja v primeru nuje ter z nevarčevanjem denarja. Leta 1984 je 22,1% respondentov izjavilo, da jim občasno zmanjkuje denarja za vsakdanje stvari; približno dve tretjini jih ni varčevalo, kar kaže na napet "gospodinjki proračun", 39% pa jih v tednu dni ne bi uspelo zbrati večje vsote denarja (Tomc in Pešec, 1986: 52). Dve leti kasneje je odstotek tistih, ki jim je občasno zmanjkovalo denarja za vsakdanje potrebščine, zrastel na 27,2% respondentov, zmanjšal pa se je delež nevarčevalcev, na le še nekaj več kot polovico respondentov. Če bi bilo nujno, pa ne bi mogla zbrati večje vsote denarja nekaj manj kot polovica respondentov (Tomc, 1988: 5).

Teza je potrjena. Število ekonomsko ogroženih prebivalcev je visoko in počasi raste. Razlog za naraščanje revščine moramo iskati predvsem v neučinkovitosti ekonomskega sistema. V kapitalističnih ekonomijah ni bilo nobene pomembnejše redistribucije nacionalnega bogastva med razredi, vendar se ekonomsko stanje nižjega razreda zaradi hitrega ekonomskega razvoja vseeno izboljšuje. V socialističnih družbah so bili poskusi redistribucije v prid nižjega razreda neučinkoviti - agrarna reforma, nacionalizacija, subvencioniranje, lažji dostop do šolanja itd. Na drugi strani se je v industrijski razvoj sicer

investiralo velika sredstva (tudi na račun upadanja življenjskega standarda ljudi, je bil v celotnem konstitutivnem obdobju nižji kot pred revolucijo), vendar neučinkovito. V zrelem obdobju se je sicer namenjal večji delež nacionalnega dohodka osebni potrošnji, vendar na račun ekonomskega razvoja in rasti. To je vodilo v zadolževanje v tujini (uvoz podjetništva zaradi ideoloških omejitev ni bil mogoč), odplačevanje dolgov pa v ponovno siromašenje prebivalstva.

Tabela 6: Materialne možnosti in posest, 1984 in 1987, Slovenija in Jugoslavija, v odstotkih

Kategorije	Mu ne zmanjka denar za hrano ipd. stvari	Lahko zbere večjo vsoto	Varčuje denar	Ima avto
Slovenija, 1984	77,8	39,0	38,3	54,7
Slovenija, 1987	72,8	53,2	46,7	54,9
Jugoslavija, 1987	57,6	52,5	38,8	44,1

Teza 4: V pogojih nerazvite države blaginje se problem revščine rešuje v sferi dela ali pa z neformalnimi mehanizmi in sicer tako, da se zaradi ohranjanja socialnega miru skuša preprečiti pretirano koncentracijo revščine v nižjem razredu.

Sovjetska socialna politika - po njej so se po drugi svetovni vojni zgledovale vse druge socialistične države - se oblikuje na osnovi nepogodbenih razmerij med državo in delavci. Vse pravice v zvezi z uporabo socialnih programov izvirajo neposredno iz delovnega statusa zaposlenih. Državljan ne vplačuje prispevkov, dobiva pa vse oblike socialne pomoči, če je zaposlen (Rus, 1988: 22). Vendar pa se še v 80. letih niso uresničila nekatera temeljna pričakovanja v zvezi z razvojem socialne politike: odprava zasebne lastnine ni avtomatično odpravila socialne neenakosti; pospešen ekonomski razvoj ni rešil vprašanja revščine; splošni in ekonomski politiki pa ni uspelo ustrezno nadomestiti socialne politike. Ena od posledic nerazvite socialne politike pa je prav rastoča revščina (Rus, 1988: 29).

V podatkih za Slovenijo leta 1984 pa preseneča to, da je ekonomska stiska (nizka ekonomska zmožnost prebivalstva, merjena s tremi kazalci praga revščine) dokaj enakomerno porazdeljena po vseh treh razrednih kategorijah (Tomc in Pešec, 1986: 52). Ob odsotnosti ustrezne socialne politike moramo dokaj enakomerno distribucijo revščine razložiti z delovanjem nekaterih drugih mehanizmov.

Teza je verjetna. Zdi se, da delujejo številni blažilci, ki preprečujejo večje kopičenje revščine na dnu razredne hierarhije oziroma določajo enakomernjšo porazdelitev le-te. Ločimo jih lahko na neformalne (ostanki tradicionalne družbe, katere vpliv se v socializmu s časom še okrepi) in formalne (težnja oblasti po zagotavljanju socialnega miru). Med neformalnimi lahko omenimo sivo ekonomijo (delo na črno, vrtičkarstvo itd.) in naturalno menjavo (medsosedska pomoč, menjava s sorodniki na deželi itd.). Blizu temu je tudi dodatno zaposlovanje (popoldanska obrt, polkmetijstvo itd.) ter finančne rezerve za slabe čase. Med formalne blažilce revščine nižjega razreda pa sodi subvencioniranje stanarin, solidarnostna stanovanja, subvencioniranje vrtcev in hrane v šoli itd. (Tomc in Pešec, 1986).

Teza 5: Ekonomska neučinkovitost in na njej temelječa pavperizacija ogrožata zvezo med delom in denarno odškodnino zanj, razredni instrumentalizem torej, ki je sicer značilen za sodobne industrijske družbe. Najbolj očiten je problem delavskega razreda in njegove orientacije k neposredni gratifikaciji.

Videli smo, da se vsak sedmi respondent v Veliki Britaniji umešča v delavski razred, torej celo več kot leta 1953, ko se jih je tako umestilo približno polovico (Delo, 1990). Takšno orientacijo omogoča rast ekonomskega standarda nižjega razreda ter iz tega izvirajoči instrumentalni odnos do dela - na delo se ne veže več predvsem afektivno, ampak predvsem instrumentalno. To potrjuje tudi neka druga raziskava iz Velike Britanije (Goldthorpe, Lockwood, Bechofer in Platt, 1969), iz katere med drugim izhaja, da tudi starši iz premožnejšega dela delavskega razreda svoje otroke še vedno pripravljajo na čimprejšnjo zaposlitev in neposredno gratifikacijo.

Ko so se samoumeščali mladi Ljubljancani, smo dobili dokaj drugačno podobo. Več kot polovico (57,6%) se jih je umestilo v srednji sloj. V nižji razred pa se je umestil vsak peti (Pešec in Tomc, 1988: 27). Iz tega bi lahko izvajali, da revščina inhibira identifikacijo z delavskim položajem. Teza je verjetna.

Teza 6: V pogojih potlačene tržne regulacije in dezintegracije političnega planiranja se začnejo pojavljati znotraj razrednih agregacij velike regionalne razlike, tako da je vse težje govoriti o njihovi skupni ekonomski usodi. Oblikujejo se ločene, nacionalno generirane ekonomske usode razredov.

Iz raziskave, opravljene leta 1986, ki je zajela celoten jugoslovanski prostor, je razvidno, da obstajajo med regijami pomembne razlike, tako glede materialne posesti kot glede ekonomskih možnosti (Tomc, 1989: 17).

Tabela 7: Materialne možnosti in posest, po kategorijah nerazviti, polrazviti, razviti in Slovenija, v odstotkih, 1987

Katego- rija	Mu ne zmanjka denar	Lahko zbere denar	Varčuje denar	Vsaj standard. oprema gospod.	Ima doma nad 50 knjig	Ima avto	Ima zabav. elektro- niko
Nerazviti	52,7	49,1	37,2	85,2	38,8	37,8	31,5
Polrazviti	48,3	54,6	31,7	82,1	47,2	42,9	29,6
Razviti	65,0	53,3	42,6	87,3	57,5	48,7	39,0
Slovenija	72,8	53,2	46,7	93,4	72,6	54,9	43,6

Velike pa so tudi regionalne razlike v dohodku na delavca. Če vzamemo kot indeks za Jugoslavijo 100, je bil v Sloveniji dohodek na delavca leta 1979 121, na Kosovu pa 79. Izkaže se, da regija pomembneje določa dohodek kot panoga. Tako je na primer dohodek delavca v industriji in rudarstvu v Sloveniji višji kot v finančnih in drugih službah na Kosovu (Tomc, 1983).

Teza je verjetna ob pogoju krepitve avtarkičnih ekonomskih sistemov socializma, med drugim gotovo tudi za Jugoslavijo.

Teza 7: Tako kot v drugih socialističnih družbah je tudi v Sloveniji razredna hierarhija obglavljena, nima svojega dominantnega razrednega akterja.

To, da je bila vloga podjetništva eliminirana, že vemo. Vprašanje je, ali predstavlja politična elita novi dominantni ekonomski razred?

Kdo sestavlja višji razred (12% respondentov iz naše raziskave iz leta 1984)? Najbolj jih družijo politična pripadnost. Le 3,6% aktivnega dela višjega razreda ni članov Partije ali njenih podpornih organizacij (ZSM, ZSS, ZB, SZDL). Funkcije v političnih organizacijah ima več kot tretjina višjega razreda in prav ti so verjetno politična elita v ožjem pomenu besede (Tomc in Pešec, 1986: 55). Neka druga raziskava je dala podobne rezultate - najbolj

izkristalizirana in izoblikovana je vladajoča ideologija v skupini političnih funkcionarjev in direktorjev. Le približno vsak deseti med njimi ni bil član Zveze komunistov (Hafner-Fink, 1989: 41).

V razred je posameznik rojen, v nasprotju s tem pa temelji rekrutacija v politično elito na zavestni pripadnosti. Enako odprta je za pripadnike vseh razredov. Od tod izvira tudi razredna heterogenost politične elite. Leta 1968, torej v zrelem obdobju jugoslovanskega socializma, je imelo 26% političnih voditeljev očeta z nemanualnim poklicem (19 % v celotni populaciji), 41% jih je imelo očeta z manualnim poklicem (32% v celotni populaciji), 18% pa jih je imelo očeta kmeta (50% v celotni populaciji) (Tomc, 1983). Politična elita je v primerjavi z ekonomskimi razredi neprimerno bolj heterogena.

Teza je potrjena. Politična elita ni dominantni ekonomski razred. Ko pride na oblast, sicer potlači avtonomno družbeno sfero - tudi na področju ekonomskega življenja - in eliminira vlogo na privatni lastnini utemeljenega podjetništva, vendar pa sama ne postane novi višji ekonomski razred. Ne zanima je profit ampak pravičnost, ne produkcija ampak distribucija.

Teza 8: Čeprav je reevaluacija razrednih statusov (višje vrednotenje manualnega dela) ena od ključnih zahtev politične revolucije, se ne uresniči v nobeni od socialističnih dežel, tudi v Sloveniji ne.

To velja tudi za prvo deželo socializma Sovjetsko zvezo (Yanowitch in Fisher, 1973: 184) - zanjo je bilo ugotovljeno, da pripadniki vseh razredov višje evaluirajo nemanualno delo, kot v Jugoslaviji (Popović in sodelavci, 1977: 256 - 257), za katero je bilo med drugim ugotovljeno nižje vrednotenje manualnih poklicev.

Teza je potrjena. V tem izvornem neuspehu prevrednotenja dela pa se kaže razlog za neuspeh socialistične revolucije. Neuspeh izhaja iz nezmožnosti Partije, da penetrira družinsko strukturo. Prav ta namreč v modernih družbah z mehanizmom socializacije ohranja dane oblike razredne neenakosti. Nova oblast bi morala oslabiti družinsko strukturo in povečati vlogo države pri vzgoji otrok, kar pa ji ni uspelo. (Lane, 1976 : 211)

4. SKLEP

V nasprotju s kastnimi in stanovskimi družbami preteklosti razredni stratifikacijski sistemi modernih družb niso institucionalizirani, so pa bolj ali manj trajni in legitimni. To pa ne velja v isti meri tudi za socialistične družbe.

Na netrajnost razredne strukture teh družb vpliva narava samega socializma kot družbeno-ekonomskega reda sui generis, ki pospešeno razpada in s tem izgublja svoje značilnosti. Dvomljiva pa je tudi legitimnost razrednih razlik. Nasploh sicer velja, da je sprejemanje manifestnih razlik bolj značilno za človeške družbe kot odklanjanje le-teh (Lane, 1976 : 177). Neenakosti, ki so percipirane kot legitime, ne vodijo v konflikte. Aspiracije Partije po udejanjanju egalitarne družbe torej niso bile ne univerzalno sprejemljive ne univerzalno sprejete v socialističnih družbah. Z razvojem pa se tudi niso uresničevale. Zaradi disutopistične narave projekta oblast v socializmu na operativnem nivoju neprestano niha med uravnilovko, s katero se skuša legitimirati (kampanje proti neupravičenemu bogatenju, oženje razponov v mezdah, favoriziranje manualnih delavcev, uvajanje blažilnih mehanizmov itd.) in večjo neenakostjo v imenu hitrejšega industrijskega razvoja, s katerim skuša ohraniti obstoječi sistem. Razredni položaj posameznika se oblikuje med obema dvojnostima - med sramežljivim uvajanjem načela ekonomske koristnosti in načelom dominacije politične racionalnosti. Stopnja institucionalizacije razrednega statusa je torej pomembno manjša kot v drugih industrijskih družbah. Ali še

drugače povedano - obstajajo razredne razlike, ki pa se težko oblikujejo v razredno hierarhijo strat.

Vseeno pa lahko navedemo nekaj splošnih značilnosti razredne strukture v socializmu. Na vrhu in na sredini po stari družbi podedovane razredne strukture so spremembe določene z ukinitvijo ali marginalizacijo vloge privatne lastnine, na dnu hierarhije pa z drugimi ukrepi ekonomske politike nove oblasti.

Značilnosti razredne strukture, ki izvirajo iz ukinitve ali marginalizacije privatne lastnine, so:

- ukinitvev razreda podjetnikov,
- upad deleža male buržoazije in
- etatizacija srednjega razreda.

Značilnosti razredne strukture na dnu, ki izvirajo iz drugih ukrepov ekonomske politike nove oblasti, pa so:

- transformacija razslojenega kmečkega razreda v homogen razred malih kmetov z agrarno reformo,
- kontinuirana rast deleža delavskega razreda v celotnem obdobju (delavska družba) z favoriziranjem ekstenzivnega industrijskega razvoja in
- pavperizacija nižjega razreda zaradi neučinkovite redistribucije nacionalnega bogastva in zaradi neučinkovitosti ekonomskega sistema.

Iz zgoraj navedenih značilnosti razredne strukture v socializmu pa je mogoče razbrati tudi njeno temeljno značilnost, da namreč razredni položaj ni dominantna stratifikacije v teh družbah. Omeniti pa je treba tudi temeljni neuspeh partijske razredne politike - dejstvo, da ji ni uspelo reevaluirati statusa manualnega dela.

Vse navedene značilnosti razrednega statusa v socializmu veljajo tudi za Slovenijo.

Glede na kvaliteto življenja v Sloveniji pa je mogoče skleniti, da socializem revščine ni odpravil, še več, v obdobju ekonomske krize 80. let je začela celo postopno naraščati. Problem je še toliko večji zaradi nerazvite socialne politike ter neučinkovitega gospodarstva, ki ne odpira pravih ekonomskih možnosti.

Reference

- BELL, D. (1978), *The Cultural Contradictions Of Capitalism*, New York: Basic Books
- BLAU, M. P. (ur.) (1976), *Approaches To The Study Of Social Structure*, London: Open Books
- BOTTOMORE, T.B. (1975), *Classes in Modern Society*, London: George Allen & Unwin Ltd.
- CANETTI, E. (1973), *Crowds And Power*, Harmondsworth: Penguin Books
- DAHRENDORF, R. (1968), *Essays In The Theory Of Society*, Stanford: Stanford University Press
- DŽUVEROVIĆ, B. (1986), *Razslojivanje društva i obrazovanje*, tipkopolis,
- GABAL, I., MATEJU, P. in BOGUSZAK, M. (1989), *Stratification Or De- Stratification Of Czechoslovakia*, tipkopolis
- GOLDTHORPE, J. (1983), *Social Mobility And Class Formation - on The Renewal Of The Tradition In Sociological Inquiry*, Amsterdam: ISA
- GOLTHORPE, J., LOCKWOOD, D., BECHHOFER, F. in PLATT, J. (1969), *The Affluent Worker In The Class Structure*, Cambridge: Cambridge University Press
- HAFNER-FINK, M. (1989), *Ideologija in zavest družbenih slojev v Sloveniji*, Ljubljana: MK CK ZKS
- HOLLINGWORTH, J.R. (1982), "The Political-Structural Basis Of Economic Performance." *The Annals*, januar
- KUZMANIĆ, T. (1988), *Labinski štrajk - paradigma začetka konca*, Ljubljana: KRT
- LANE, D. in KOLANKIEWICZ, G. (1973), *Social Groups in Polish Society*, London: Macmillan

- LICHTHEIM, G. (1980), *A Short History Of Socialism*, Glasgow: Fontana/Collins
- MACHONIN, P. (1970), " Social Stratification In Contemporary Czechoslovakia." *America Journal of Sociology*
- MITCHELL, G.D. (1968), *A Dictionary Of Sociology*, London: Routledge & Kegan Paul
- MRKŠIĆ, D. (1987), *Srednji slojevi u Jugoslaviji*, Beograd: Istraživanja
- NOWAK, S. (1981), "Values And Attitudes Of The Polish People." *Scientific American*, 1
- OSSOWSKI, S. (1981) *Klasna struktura u društvenoj svijesti*, Zagreb: Naprijed
- PEŠEC, M. in TOMC, G. (1988), *Socialni položaj prebivalcev Ljubljana: MRS*
- POPOVIĆ, M.V. in *sodelavci* (1977), *Društveni slojevi i društvena svest*, Beograd: Centar za sociološka istraživanja
- RUS, V. (1988), "Izvor in razvoj socialne politike." *Družboslovne razprave*, 8
- SIMKUS, A. in ANDORKA, R. (1982), " Inequalities In Education Attainment In Hungary 1923-1973." *American Sociological Review*, 6
- STOCKMAN, N. (1987), *Markets, Power And The Division Of Labor*, tipkopis
- TOMC, G. (1989), "Rdeča alternativa." *Nova revija*, 81/82
- TOMC, G. (1983), "Social Equality And Inequality In Yugoslavia." V *A Reader of Comparative Social Stratification*. Tokyo: Ishikawa & Kawasaki
- TOMC, G. (1987), " Social Stratification And National Formation In Post-War Yugoslavia." V *Yugoslav Integration and Disintegration*. Washington: The Wilson Center
- TOMC, G. in PEŠEC, M. (1988), "Kako in koliko se med seboj razlikujemo Slovenci." V *Srečanje slovenskih sociologov: Stratifikacijske analize sodobnih družb*
- TOMC, G. in PEŠEC, M. (1986), "Družbena enakost in neenakost v Sloveniji." *Družboslovne razprave*, 4
- TOMC, G. (1988), *Ekonomsko stanje, Ljubljana:elaborat ISU*
- TOMC, G. (1989), *Materialna in duhovna blaginja jugoslovanskega prebivalstva, Ljubljana: elaborat ISU*
- VEBLEN, T. (1931), *The Theory Of The Leisure Class*, New York: The Modern Library
- WEBER, M. (1988), *Protestantska etika in duh kapitalizma, Ljubljana: Studia Humanitatis*
- YANOWITCH, M. in FISHER, W.A. (1973), *Social Stratification And Mobility In The USSR*, White Plains: IASP